

MAREK, PAVEL: BISKUP GORAZD (PAVLÍK). ŽIVOTNÍ PŘÍBĚH HLEDÁNÍ IDEÁLNÍ CÍRKVE PRO 20. STOLETÍ

Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2019, 698 s.
ISBN 978-80-244-5413-9

Volodymyr Bureha

V roce 2019 vyšla ve Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci fundamentální monografie s názvem *Biskup Gorazd (Pavlík). Životní příběh hledání ideální církve pro 20. století*. Byla zařazena jako 22. svazek do ediční řady Centra dějin křesťanské politiky na Katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého. Autorem knihy je známý český historik profesor Pavel Marek (narozen 1949). V posledním čtvrtstoletí se stal autorem, spoluautorem anebo redaktorem více než 30 publikací věnovaných dějinám různých konfesi v českých zemích a na Slovensku v období 19. a první poloviny 20. století (jejich výčet je uveden v recenzované knize na s. 647–649). Od počátku druhého tisíciletí se Pavel Marek věnuje také historii pravoslavné církve v období existence první Československé republiky (1918–1938). Vydal (sám nebo jako spoluautor) řadu monografií věnovaných jak historickému vývoji pravoslavi v českých zemích a na Slovensku,¹ tak i jednotlivým církevním činitelům.² Možno bez přehánění konstatovat, že dnes je profesor Pavel Marek jedním z nejlepších odborníků na problematiku křesťanských konfesi v českých zemích v první polovině 20. století.

Přirozeným výsledkem a v jistém slova smyslu vyvrcholením mnohale-tého úsilí profesora Marka při studiu historie pravoslavné církve v českých zemích se stalo vydání monografie věnované biskupu Gorazdovi (Pavlíkovi,

¹ MAREK, Pavel: *Pravoslavní v Československu v letech 1918–1942. Příspěvek k dějinám Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku*. Brno 2004; MAREK, Pavel – BUREHA, Volodymyr: *Pravoslavní v Československu v letech 1918–1953: Příspěvek k dějinám Pravoslavné církve v českých zemích, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi*. Brno 2008; MAREK, Pavel – LUPČO, Martin: *Nástin dějin pravoslavné církve v 19. a 20. století. Prolegomena k vývoji pravoslavi v českých zemích, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi v letech 1860–1992*. Brno 2013.

² MAREK, Pavel – BUREHA, Volodymyr – DANILEC, Jurij: *Arcibiskup Sawatij (1880–1959): Nástin života a díla zakladatelské postavy pravoslavné církve v Československé republice*. Olomouc 2009; MAREK, Pavel: *Josef Židek. Nástin života a díla reformního kněze, zakladatelské postavy pravoslavné církve na Moravě*. Olomouc 2010; MAREK, Pavel: *Bratři Bohumil a Isidor Zahradníkoví. Dva kněžské osudy na přelomu 19. a 20. století*. Olomouc 2017.

1879–1942), který mimo veškerou pochybnost je ústřední postavou českého pravoslavlí 20. století.

Připomeneme krátce základní mezníky životního osudu vладыky Gorazda (v občanském životě Matěje Pavlíka). Narodil se a vyrůstal v katolické rodině na Moravě, v roce 1902 se stal katolickým knězem. Jako student se Matěj Pavlík zajímal o fenomén katolického modernismu, jehož myšlenky ho ovlivnily. Po rozpadu Rakousko-Uherska a vzniku nezávislého Československa (1918) se připojil k hnutí českého katolického duchovenstva usilujícího o provedení základní reformy církve. V lednu 1920, poté, co se změny v církvi nepodařilo prosadit, nezanedbatelná část těchto kněží opustila katolickou církev a založila nezávislou Církev československou (nyní Církev československá husitská). Členem této církve se stal také Matěj Pavlík.

Už v roce 1920 Církev československá navázala styk se Srbskou pravoslavnou církví, přičemž rozhovory mezi jejími reprezentanty vyústily v oficiální přijetí nicensko-cařihradského vyznání víry a závěrů sedmi vselenských sněmů Církvi československou. Na této věroučné základně Srbská pravoslavná církev souhlasila s vysvěcením biskupů pro Církev československou. Matěj Pavlík se stal prvním biskupským kandidátem vybraným Církvi československou. V září 1921 odjel do Srbska, kde přijal mnišství se jménem Gorazd a byl vysvěcen na biskupa.

Brzy se uvnitř Církve československé rozvinula tvrdá polemika mezi přívrženci pravoslavné ideové orientace a stoupenci radikálního přehodnocení tradičního křesťanského učení. Jejím důsledkem byl v roce 1924 odchod biskupa Gorazda a jeho stoupenců z Církve československé. Od té doby se vyvíjela jako liberální církevní společenství blízké protestantismu a biskup Gorazd v českých zemích vytvořil pravoslavnou eparchii v jurisdikci Srbské pravoslavné církve (oficiálně eparchie vznikla v roce 1929).

V období 2. světové války se biskup Gorazd stal obětí nacismu. V květnu 1942 skupina parašutistů vysazená na území protektorátu Čechy a Morava z Velké Británie provedla atentát na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha. Poté se parašutisté ukryli v kryptě pravoslavné katedrály v Praze. Avšak místo jejich pobytu bylo vyzrazeno gestapu. Biskup Gorazd a duchovní působící v chrámu za to zaplatili svým životem. Vладыku zastřelili 4. září 1942. V roce 1961 Srbská pravoslavná církev biskupa Gorazda kanonizovala jako svatého mučedníka a v roce 1987 ho prohlásila za svatého i Pravoslavná církev v českých zemích a na Slovensku.

Česká historiografie věnovala pozornost Gorazdově osobnosti nejednou. Např. v roce 1979 ke 100. výročí jeho narození vyšla monografie protojereje

Jaroslava Šuvarského *Biskup Gorazd*,³ která do roku 2019, do vydání knihy P. Marka, byla nejvýznamnějším zdrojem informací o vladykové životě. Díky snahám Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku vyšlo několik sborníků prací biskupa Gorazda⁴ a také řada vzpomínek a studií o něm.⁵

Avšak osobnost biskupa Gorazda je natolik košatá a možno říci i nestandardní, že až do současnosti existuje nemálo nevyjasněných otázek svázaných s jeho životní cestou a církevní činností, a tak stojí za to se k ní vracet. V tomto ohledu je monografie profesora Marka důležitým krokem vpřed. Autor poprvé uvádí do vědeckého diskurzu mnoho dosud neznámých poznatků nebo předkládá nový pohled na události, s nimiž byli historikové už dříve dobře obeznámeni.

Je důležité připomenout, že profesor Pavel Marek se principiálně vymezuje jako světský historik (sám sebe označuje za „profánního historika“, s. 15). Ve svých knihách se snaží zachytit historii církví ne z konfesionálních pozic, ale z hlediska nezaangažovaného vnějšího pozorovatele.

Poté, co byl biskup Gorazd vyzdvížen mezi svaté, publikace, které jsou mu věnovány, pochopitelně získaly hagiografický charakter. Proto v pravoslavné literatuře vznikl určitý kanonizovaný (životní) obraz biskupa Gorazda. Je pochopitelné, že profesor Marek si takový cíl nestanovil. Právě naopak. On sám píše, že chce biskupa Gorazda „vysvobodit“ ze „zajetí církevní historiografie“ (s. 15). Proto ve své knize důsledně prezentuje názory na biskupa Gorazda z hlediska „profánního“ historika. Přitom však Pavel Marek v žádném případě nesnižuje ani nezpochybňuje úctu, jíž se Gorazd v církvi těší. Píše o něm se zřetelným respektem. Čtenář tak dostává možnost podívat se na tohoto známého církevního činitele z jiného, nového zorného úhlu. Výsledkem zvoleného metodologického postupu je ve skutečnosti a možná trochu paradoxně „oživení“ nebo „osvěžení“ hagiografie, k níž autor dospěl jinou cestou.

Tohoto „oživení“ se autorovi podařilo dosáhnout podle našeho názoru především tím, že v široké míře využil informační zdroje osobní provenience. Do vědeckého diskurzu přenesl bohatý epistolografický materiál biskupa Gorazda. Pavel Marek mnoho cituje jak z dopisů samotného vladyky, tak i z listů jeho početných respondentů. Profesor Marek vědomě upouští od detailního

³ ŠUVARSKÝ, Jaroslav: *Biskup Gorazd*. Praha 1979.

⁴ Srov. např. *Gorazd (Pavlik), biskup. Z díla. Ze zachovaných rukopisů připravil prof. ThDr. Pavel Aleš*. Praha 1988; *Gorazd (Pavlik), biskup. Teorie o nerovnocennosti lidských ras; Co život přinášel; Po první světové válce; Nebezpečí*. Vilémov 1999.

⁵ Srov. např. *Pastýř a martyr. Sborník vzpomínek, statí a úvah o životě a odkazu svatého biskupa Gorazda k 50. výročí od jeho umučení a 5. výročí svatořečení*. Olomouc 1995; *Směrování. Texty a dokumenty k 80. výročí od svěcení prvního českého pravoslavného biskupa sv. Gorazda*. Olomouc 2002.

líčení událostí z dějin církve, které byly už dobře analyzovány v jeho jiných knihách. Soustřeďuje se na Gorazdovu osobnost, na jeho myšlenky a činy, na jeho představy o cestách rozvoje církve v českých zemích.

Kniha je rozdělena na tři velké celky. První část se zabývá obdobím, kdy byl Matěj Pavlík příslušníkem katolické církve (s. 16–108), druhá připomíná jeho působení v Církvi československé (s. 109–324) a třetí je věnována jeho biskupské práci v pravoslavné církvi (s. 325–584). Jedním z ústředních témat knihy je sledování historie vnitřní názorové evoluce biskupa Gorazda. Pavel Marek ukazuje, jak v letech 1920–1924 Matěj Pavlík myšlenkově přechází z pozice katolického modernisty ke klasické pravoslavné věrouce. Rozhodující podíl na tomto přerodu měl biskup Dositej (Vasić), který se v roce 1921 stal delegátem Srbské pravoslavné církve v Československu.

V knize jsou dotčena mnohá závažná témata: ideový zápas biskupa Gorazda s radikálním křídlem v Církvi československé, jeho spor s arcibiskupem Sawatijem (Vrabcem) o kanonickou jurisdikci pravoslavné církve v Československu, jeho podíl na církevním životě Zakarpátí (Podkarpatské Rusi), stavby pravoslavných chrámů v Čechách a na Moravě, spolupráce se státními orgány ve věci materiálního zabezpečení církve, pokusy vytvořit systém vzdělávání bohoslovců. Zvláštní oddíl je věnován činnosti biskupa Gorazda po vypuknutí 2. světové války a tragickému finále jeho života.

My budeme věnovat pozornost pouze jednomu syžetu rozvíjenému v knize P. Marka. Je to projekt „českého pravoslaví“, nad nímž se vladyka Gorazd zamýšlel mnoho let.

Jak je patrné, samotný biskup Gorazd, převážná většina duchovenstva, ale i věřících jeho eparchie byli bývalými katolíky. Jednalo se o lidi, kteří se po zralé úvaze ideově rozešli s katolicismem a vědomě se rozhodli pro přijetí pravoslaví. Současně však šlo o jedince, kteří od dětství nasávali západní křesťanskou identitu. To pochopitelně ovlivnilo a poznamenalo jejich teologické myšlení, mělo dopady na projevy osobní zbožnosti, a zvláště pak na jejich přístup k liturgii. Jak biskup Gorazd, tak jeho okruh věřících v okamžiku vstupu do Srbské pravoslavné církve věděli o východních bohoslužbách a spiritualitě jen velmi málo a tím více s ní neměli žádnou osobní zkušenost. Proto jedním z klíčových problémů života pravoslavných Čechů ve dvacátých a třicátých letech 20. století byl problém liturgie. V roce 1921, kdy kněz Matěj Pavlík v Srbsku přijal mnišství a biskupskou hodnost, okamžité přijetí východního obřadu jeho stoupenci bylo prostě nemožné. Proto Srbská pravoslavná církev dočasně v českých zemích dovolila západní bohoslužebný obřad.

Svědectví o tom, jak si biskup Gorazd představoval další rozvoj pravoslaví v českých zemích nejsou zcela jednoznačná. V podstatě existují dva základní

výklady tohoto problému. První názorový proud, klasický a hluboce zakořeněný v pravoslavné historiografii v českých zemích, tvrdí, že biskup Gorazd zpracoval svou vlastní koncepci misijní práce, která předpokládala zavedení prvků pravoslavných obřadů do pravoslavných obcí postupně.⁶ Profesor Marek uvádí závažné svědectví jednoho ze současníků biskupa Gorazda. V roce 1947, tj. už po mučednické smrti vladyky Gorazda, dobře informovaný archimandrita Andrej (Kolomackij) napsal: „Prohlašuji na svoje kněžské svědomí, že vladyka Gorazd vytkl si úkol životní: postupně, ale nepřetržitě jistě včlenit českou pravoslavnou církev mezi pravoslavné církve jedné obecné apoštolské pravoslavné církve, a to tak, aby s časem nižádný nemohl naleznouti nejmenšího rozdílu mezi např. ruskou a českou církví.“ (s. 453) Z tohoto pohledu byla činnost biskupa Gorazda v liturgické oblasti orientována k tomu, aby v průběhu 20–30 let byla postupně uvedena mezi pravoslavné Čechy klasická pravoslavná bohoslužba, taková, s jakou se za svého života setkával především ve slovanských církvích.

Profesor Marek uvádí, že biskup Gorazd ve dvacátých a třicátých letech postupně zaváděl v náboženských obcích, jež řídil, východní pravoslavnou liturgii. Tak v letech 1921–1924 na těchto místech konali osobitou bohoslužbu označovanou za cyrilometodějskou. Sestavili ji Gorazdovi spolupracovníci a byla syntézou prvků západní a východní liturgie. Od roku 1924 se začala užívat liturgie sv. Jana Zlatoústého ve verzi připravené biskupem Gorazdem. Postupně vznikaly překlady liturgických textů do češtiny a také další bohoslužebné texty byly adaptovány s ohledem na místní zvyklosti. V této souvislosti musím poznamenat, že profesor Marek při tomto výkladu pracuje přesně s pravoslavnou liturgickou terminologií a zcela adekvátně líčí různé aspekty pravoslavných bohoslužeb. U „profánního“ historika je to jev velmi ojedinělý.

Pokud řečené shrneme, klasický pohled na liturgickou činnost biskupa Gorazda vede k tomu, že z hlediska perspektivy počítal prakticky s úplným setřením zvláštností, které měla pravoslavná církev v českých zemích ve sféře liturgie.

Avšak v pramenech uváděných profesorem P. Markem nacházíme i jinou koncepci, o níž biskup Gorazd nejménou mluvil. Např. počátkem roku 1921, když se v Praze posuzovala možnost připojení Církve československé k Srbské pravoslavné církvi, Matěj Pavlík řekl, že pravoslaví je „zatíženo obřadnictvím“, a proto předpokládal, že sjednocení s pravoslavím nebude pro Čechy znamenat přijetí všech jeho vnějších forem. Budoucí svazek Církve československé se

⁶ Viz např. Mužík, Miroslav: *Liturgická činnost svatého biskupa Gorazda, východiska, koncepce, cíle*. In: Pastýř a martyř. Sborník vzpomínek, statí a úvah o životě a odkazu svatého biskupa Gorazda k 50. výročí od jeho umučení a 5. výročí svatořečení. Olomouc 1995, s. 53–60.

Srbskou pravoslavnou církví vnímal spíše jako *unii*. Matěj Pavlík si představoval Církev československou „jako svěbytnou a samostatnou jednotku spojenou se světem pravosláví unijními vazbami na bázi přijetí nicejsko-cařihradského vyznání víry a uznání závěrů prvních sedmi ekumenických koncilů.“ (s. 134) Takové vidění budoucího svazu samozřejmě nepředpokládalo plnou unifikaci v liturgické sféře.

Matěj Pavlík psal, že Církev československá se stane „svěbytnou církví“ a bude mít svou „individualitu“. V červenci 1921 řekl, že Češi se nemohou „rozplynout a zmizet v srbském duchu“, neboť „mentalita srbská je přece jen jiná, než naše“. A počátkem srpna 1921 Matěj Pavlík prohlásil přímo: „Naprosto vyloučeno jest, abychom při spojení s východními církvemi převzali východní liturgii.“ (s. 136–137) Z toho je zřejmé, že nejméně dva měsíce před svým biskupským svěcením Matěj Pavlík přímo odmítal možnost přijetí východního obřadu Čechy. Přitom nepovažoval za správné udržet v nové církvi západní liturgii v té formě, jaká byla tehdy realizována katolíky. Diskurz se tedy tehdy pohyboval v oblasti hledání zvláštní, nové formy bohoslužeb, která by zohledňovala zkušenosti jiných církví, ale slepě je přitom nekopírovala.

Vycházeje z těchto svědectví dochází Pavel Marek k závěru, že liturgická činnost biskupa Gorazda reálně nesměřovala k plné unifikaci bohoslužebného života jeho eparchie s jinými slovanskými církvemi, ale k vytvoření zvláštního „českého pravosláví“. Biskup Gorazd a jeho spolupracovníci se snažili vytvořit takovou formu pravosláví, která by 1) byla v souladu s mentalitou českého národa a 2) nebyla by v rozporu se současnou dobou. Proto ve dvacátých letech biskup Gorazd neusiloval pouze o postupné zavedení prvků východní liturgie do náboženských obcí bývalých katolíků, ale současně s tím hledal pro své věřící neoptimálnější formy bohoslužebného života.

Profesor Marek jako první upozorňuje badatele na memorandum poslané biskupem Gorazdem v roce 1926 archijerejskému saboru Srbské pravoslavné církve. V podstatě se jednalo o ucelený program liturgické reformy v českých zemích. V tomto dokumentu biskup Gorazd předložil svou vizi pravoslavné liturgie, která se podstatně lišila od verze realizované tehdy v srbské církvi. Vladyka Gorazd např. navrhoval číst nahlas v rámci liturgie tzv. tiché kněžské modlitby a zpracovat zvláštní řád přijímání věřících (bez používání lžice, které se často setkávalo v českých zemích s nepochopením). Navrhoval, aby kněz beránka (prosforu) rozdělil na části a po vložení do Kristovy krve ji kladl věřícím na jazyk. Protože katolíci v českých zemích byli zvyklí přijímat bířmování ve starším věku, biskup Gorazd srbskou církev žádal buď tuto tradici přenést i na pravoslavné Čechy, nebo vytvořit nový obřad pro děti ve věku 12–14 let, který by byl svým charakterem srovnatelný se západní svátostí bířmování.

Navrhoval také podstatně zkrátit délku liturgie (aby netrvala déle než jednu hodinu a 15 minut) a minimalizovat v průběhu bohoslužeb okušování. Rovněž tak žádal, aby bylo pravoslavným Čechům povoleno slavit Velikonoce (Paschu) v souladu se západní tradicí (s. 462–465).

Profesoru Markovi se bohužel nepodařilo nalézt dokumenty, které by zachytily reakci archijerejského saboru srbské církve na tyto iniciativy. V každém případě je však jasné, že memorandum z roku 1926 je důkazem hledání zvláštních a osobitých liturgických forem, které by nebyly v rozporu s pravoslavnou věroukou a současně korespondovaly s českou dobovou mentalitou.

Na základě analýzy i dalších dokladů Pavel Marek dochází k závěru, že biskup Gorazd fakticky vytvořil „reformní projekt českého pravoslaví“ (s. 452). Zopakují ještě jednou, nejednalo se o koncept postupné unifikace pravoslavné církve v českých zemích s dalšími církvemi, ale o vytvoření zvláštního typu pravoslaví. Je jasné, že tato vize měla v Gorazdově pojetí rysy osobitého „českého mesianismu“. Věřil, že jeho koncept nové církevnosti bude pro Čechy natolik přitažlivý a nosný, že vyvolá podstatný nárůst počtu věřících v pravoslavné církvi v českých zemích a že Češi tímto projektem nabízejí světu syntézu religiozity Západu a Východu a připravují podmínky pro překonání staleté roztržky mezi křesťanskými církvemi. Biskup Gorazd v tom viděl zvláštní historickou misi pravoslavných Čechů. Avšak v roce 1942 jeho život ukončila tragická smrt. Zmíněný mohutný projekt se mu nepodařilo realizovat. Kromě toho ve druhé polovině čtyřicátých let v Československu vznikl politický režim „lidové demokracie“ a pravoslavná církev ztratila možnost svobodného rozvoje. Na vладыku ve druhé polovině 20. století nikdo nenavázal.

Podle našeho názoru je jednou z klíčových myšlenek monografie Pavla Marka přesvědčení o reformátorském charakteru „českého pravoslaví“. Tuto tezi považujeme za zcela správnou. Na její podporu zde chceme uvést ještě jeden závažný argument. V roce 1946, kdy česká pravoslavná eparchie přešla do jurisdikce Ruské pravoslavné církve, její představitelé žádali patriarchu Alexije I. o zachování takových forem církevního života v českých zemích, které byly zavedeny biskupem Gorazdem a které jsou v souladu jak s tradicemi a kánony pravoslavné církve, tak i zvláštními potřebami českého lidu.⁷ Ve stejném roce 1946, když přijel do Prahy nový exarcha Moskevského patriarchátu v Československu metropolita Jelevferij (Voroncov), s údivem zjistil, že bohoslužebný život v českých náboženských obcích se výrazně liší od toho, na nějž byl zvyklý v ruských chrámech. Všechny jeho pokusy uplatnit zde

⁷ Podrobněji srov. Бурева, Владимир Викторович: *Чехословацкая Православная Церковь: путь к автокефалии. 1945–1951*. In: *Власть и Церковь в СССР и странах Восточной Европы. 1939–1958 (Дискуссионные аспекты)*. Москва 2003, с. 208.

formy liturgického života typické pro Rusko vyvolaly odpor ze strany českého duchovenstva. V údivu metropolita Jelevferij napsal patriarchovi Alexijovi, že české duchovenstvo se nesnaží dát své bohoslužbě ty rysy, které jsou obvyklé v pravoslaví v Rusku. Okázalost ruských bohoslužeb Češi označovali za „byzantinismus“ a pevně se drželi „svých forem a obyčejů“.⁸ To vše svědčí o životnosti projektu „českého pravoslaví“, který zůstal aktuální i po smrti biskupa Gorazda.

Pavel Marek označuje biskupa Gorazda za „snad nejvýznamnější postavu snah o reformu českého církevního života v českých zemích v 1. polovině 20. století“ (s. 585). Není náhodné, že v podtitulu své monografie profesor Marek uvádí, že v Gorazdově případě psal „životní příběh hledání ideální církve pro 20. století“.

Profesor Marek ukazuje, že projekt vytvoření „českého pravoslaví“ vyvolal u současníků nejednoznačnou reakci. S jeho kritikou vystoupili jak někteří jemu podřízení kněží (např. duchovní Josef Židek), tak zvláště přívrženci pražského arcibiskupa Sawatije (byl v jurisdikci Konstantinopolského patriarchátu a patřil k dlouholetým oponentům biskupa Gorazda). Arcibiskup Sawatij a jeho příznivci ve dvacátých letech zpochybňovali „pravoslavnost“ biskupa Gorazda a jím vytvořený typ spirituality označovali za cizí pravoslaví. Tento spor o liturgii mezi arcibiskupem Sawatijem a biskupem Gorazdem se tehdy propojil s konfliktem ve věci jurisdikce a přispěl k odcizení mezi dvěma skupinami pravoslavných věřících v českých zemích.

Vydání zásadní knihy Pavla Marka o svatém Gorazdovi (Pavlíkovi) neznamená, že od nynějška lze toto téma považovat za vyčerpané. Některé aspekty životní cesty biskupa Gorazda zůstávají i nadále nepoznány. Např. v knize Pavla Marka není systematicky sledováno literární dědictví vладыky Gorazda. Přestože autor reflektuje a analyzuje jednotlivé tištěné práce biskupovy, mnohé zůstalo mimo jeho pozornost. A dědictví vладыky Gorazda je skutečně obšírné. V průběhu svého života dělal historické výzkumy, polemizoval se svými ideovými oponenty, připravoval kázání a přednášky, studoval kanonické a právní aspekty života pravoslavné církve. Přitom výsledky jeho literární práce jsou rozesety po mnoha periodikách a dosud se nestaly předmětem systematického výzkumu. Dokonce neexistuje ani úplná bibliografie jeho publikovaných a rukopisných prací. To vše je důležitým úkolem pro budoucí vědecký výzkum.

Kniha Pavla Marka je závažným přínosem pro současnou historiografii. Biskup Gorazd je ústřední postavou historie pravoslaví v českých zemích ve 20. století, a proto od nynějška nelze, pokud chceme seriózně uchopit histo-

⁸ Бурега, Владимир Викторович: *Особенности богослужебной жизни Православной Церкви в Чешских землях*. Церковь и время, № 4 (29), 2004, с. 263.

rii Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku, tuto zásadní biografii napsanou profesorem Markem obejít.

prof. Volodymyr Bureha, Ph.D.
Kijevská duchovní akademie a seminář
Lavrska 15, korpus 64
010 15 Kijev
Ukrajina
e-mail: vbureha@gmail.com